

FOLLAS NOVAS

REVISTA DE ESTUDOS ROSALIANOS

Nº7 - PADRÓN 2022

Aurora López | Andrés Pociña

Para unha historia do
rosalianismo: o inmenso influxo
de Rosalía na obra
de Luz Pozo Garza

FUNDACIÓN ROSALÍA DE CASTRO

Para unha historia do rosalianismo: o inmenso influxo de Rosalía na obra de Luz Pozo Garza

PALABRAS CHAVE

Rosalía
Luz Pozo Garza
Influencias
Rosalianismo

RESUMO

Sobre a gran pervivencia, literaria e cultural, de Rosalía de Castro, que denominamos “rosalianismo”, na poeta Luz Pozo Garza (1922-2020). Este artigo foi escrito en memoria desta querida gran poeta, con motivo de celebrarse, no ano 2022, o centenario do seu nacemento.

KEYWORDS

Rosalía
Luz Pozo Garza
Influences
Rosalianism

ABSTRACT

On the very important literary and cultural survival and influences of Rosalía de Castro in the famous Galician poet Luz Pozo Garza (1922-2020), in commemoration of the centenary of her birth in 2022.

Aurora López
Universidad de Granada
auroral@ugr.es

ARTIGO

Andrés Pociña
Universidad de Granada
apocina@ugr.es

1.

A idea de que debería facerse un estudo da influencia de Rosalía tanto na literatura na que se detectan de forma especial as pegadas da súa obra como nos textos de autoras e autores que analizaron a súa produción remonta a moitos anos nas nosas investigacións sobre a meirande poeta galega. Era unha forma especial de estudio sobre a autora, ao que demos o nome de “rosalianismo”, e que empregamos dende o ano 1986, mesmo nos títulos de artigos sobre Gerald Brenan (Aurora López)^[1], sobre Antonio Couceiro Freijomil (Andrés Pociña)^[2], sobre Ricardo Carballo Calero (Pociña e López)^[3].

Cando escribimos este artigo, destinado ao número 7 da revista *Follas novas*, conmemórase o centenario do nacemento da insigne poeta Luz Pozo Garza, que veu ao mundo en Ribadeo o 21 de xullo de 1922, e finou na Coruña o 20 de abril de 2020.

[1] López (1986), pp. 299-306.

[2] Pociña (1990), pp. 77-88.

[3] Pociña – López (1996)..

A autora e o autor deste traballo tivemos a inmensa fortuna de ter unha relación de amizade moi intensa con esta gran muller, sobre cuxa vida e obra literaria traballamos moitos anos, ata publicarmos no ano 2014 o libro *Á procura da poesía. Vida e obra de Luz Pozo Garza*^[4], unha obra da que sempre nos sentiremos moi orgullosos. Unha das consecuencias importantes deses moitos anos de amizade con Luz e do estudo da súa vida e produción literaria e filolóxica foi o feito de termos un coñecemento da súa paixón, do seu amor, da súa débeda por Rosalía de Castro. Moitas veces comentamos con Luz que algún día teríamos que facer un traballo filolóxico sobre o seu inmenso rosalianismo. Ese momento parece chegado: a data é moi oportuna para a revista rosaliana que leva o nome da máis grande obra de Rosalía e sairá no ano do Centenario de Luz; pero non queremos que se interprete que o facemos coa intención de facerlle unha homenaxe, porque a presenza de Luz nos nosos corazóns, nas nosas vidas, segue sendo tan viva como nos tempos en que, da Coruña a Granada, de Granada a Coruña, non había semana sen termos longas conversacións por teléfono.

2.

A vida enteira de Luz, de modo especial nos seus aspectos literario e artístico, estará marcada sempre pola inmensa educación que recibe na casa familiar, xa cando nena, da parella formada por seu pai, Gonzalo Pozo y Pozo, veterinario de moi fonda cultura, de ideas progresistas, fundador en 1932 da agrupación de Viveiro do Partido Republicano Radical socialista, de quen sabemos por exemplo que tiña o costume de ler polas noites no ámbito familiar obras como as de Rosalía^[5] ou *Así hablaba Zaratustra* de Nietzsche, onde sen dúbida radica a salientable formación nietzscheana que amosa a poeta en obras de xuventude, como *El vagabundo* (1952). A nai de Luz, por quen sempre sintiu a poeta o inmenso amor que demostra no último libro da súa vida, a ela dedicado, *Pazo de Tor*, era unha cultísima mestra, con coñecemento de inglés e francés, que por exemplo recitaba de memoria a “Negra sombra” de Rosalía.

No ano 1952, Luz publica dous poemarios curtos, pero fundamentais de cara á súa escrita futura, porque un está en castelán, o outro en galego, *El vagabundo* e *O paxaro na boca*. É sobre todo no segundo deles onde xa resulta nídido o profundo rosalianismo da poeta, que irá sempre en aumento co paso dos anos. No 1863, Rosalía de Castro, glosando unha canción popular, eterniza para sempre, na expresión popular e culta, unha forma moi poética de chover en Galicia:

[4] López – Pociña (2014).

[5] Cf. Pozo Garza (1996), p. 45: “Antes dos sete anos, aínda no meu Ribadeo natal, na apacible velada despois da cea, lía o pai a Rosalía. A mamai sabía de corrido as palabras da Sombra e a inquedaanza do espírito na beira do Sar...”

*¡Como chove mihudiño
Pó-las veigas de Campaña!
¡Cal s'énxugan de camiño
Os herbales de Laiño!
¡Comía Ponte en sol se baña!*^[6]

No 1919, Federico García Lorca, en plena mocidade, anímase xa a poñer as árbores a chover nunha tarde outoniza:

*¡El sueño se deshizo para siempre!
En la tarde lluviosa
mi corazón aprende
la tragedia otoñal
que los árboles llueven*^[7].

No 1933, ao Aquilino Iglesia Alvariño de *Corazón ao vento*, “no bèrce negro da noite” fínanselle as cancións nos labios coma paxaros:

*Pasóu toda a noite, en claro,
cantando o meu corazón.
Coma paxaros, nos labios
finaban-se-llas cancións.* (Iglesia Alvariño 1986, p. 80^[8])

No 1952, este será, polo menos dende o punto de vista oficial, o primeiro verso do primeiro poema galego da que ía ser señora da literatura galega do século XX, Luz Pozo Garza:

*Os teus paxaros choven miudiño
sobre das miñas árbores e tamén
sobre destes meus beizos, que che cantan.*

A declaración sen dúbidas que agocha o “miudiño” deste verso primeiro - o rosalianismo perenne de Luz -, é característica ben documentada nos estudos sobre ambas

[6] Castro (1992), p. 184.

[7] García Lorca (1986), p. 146.

[8] Iglesia Alvariño (1986), p. 80.

escritoras^[9], que foi sempre en aumento a medida que avanzaba a súa creación poética, e quedaba certificado con absoluta obxectividade no ano 1996 coa publicación do poemario *Vida secreta de Rosalía*^[10], e de xeito contundente co Discurso de ingreso de Luz Pozo Garza na Real Academia Galega, lido o día 29 de novembro dese mesmo ano 1996, titulado *Diálogos con Rosalía*^[11].

3.

A formación musical, ou mellor aínda, a afección á música, ten unha repercusión na creación poética que non é fácil medir. Se collemos dous exemplos concretos na nosa poesía galega, o de Rosalía e o de Luz, as dúas pianistas, pero coñecedoras tamén doutros instrumentos musicais, as dúas cun sentido da rima, do ritmo, da melodía, que non é soamente natural, innato, senón resultado dunha formación, achamos precisamente aí unha das claves máis importantes para explicar e comprender as súas poesías. Pero esto pasa ata un grao que non se percibe normalmente. Pensemos por un momento na enorme cantidade de cancións compostas sobre poemas de Rosalía, tema predilecto de tantos músicos: podemos asegurar que as cancións con letras rosalianas, entre boas e menos boas, cóntanse por centos. Hai algo, xa que logo, na poesía de Rosalía, sexa un sentido ou unha estrutura musical interna, que fai que compositores e compositoras sintan a súa chamada, escoiten unha música mesmo na mera recitación dos seus versos. Coa poesía de Luz pasa algo semellante. Os comentaristas das súas obras adoitan reparar na importancia da música nelas: por exemplo Aurora López no *Concerto de outono*^[12], Carmen Blanco no *Códice Calixtino*^[13]. Non hai, que saibamos nós, aínda moitas cancións feitas sobre versos dela: loxicamente coñecemos algunhas, todas con música composta por Aurora López; a primeira delas no tempo, “Cecais mañá”, sobre un fermoso e fundamental poema de *Concerto de outono*, estreouse publicamente no Museo Castagnino de Rosario, na Arxentina, en outubro de 1995; a consonancia de palabras e música conseguen nesta canción un resultado fascinante; foi editada e gravada pouco despois pola compositora no libro *Saloucos. Quince poetas da Terra Nai*^[14].

[9] Cf. Pociña (2007),; Blanco (1998), pp. 331-363; Blanco (2000), pp. 175-105; Blanco (2002); López (2004), pp. 347-372; etc.

[10] Cf. Pozo Garza (1996 1).

[11] Pozo Garza (1996 2).

[12] López (1998), pp- 815-838.

[13] Cf. Pozo Garza (1991), p. 46.

[14] López - Luján – Pociña (1999).

Partindo dese sentimento semellante nas dúas poetas da musicalidade interna da poesía, pode resultar moi ilustrativa unha comparación coa visión do mar que atopamos na poesía de Rosalía de Castro^[15], a poeta que chega a afirmar contundentemente en *Follas novas* que “Nunca do mar ondas / doces se tornarán”, porque na súa poesía a un amor ao mar que ás veces parece sentir, sobreponse con frecuencia o medo, o terror, o odio, que provoca nas pobres xentes que o sofren; é clara neste aspecto a adxectivación que aplica ao mar en *Cantares gallegos e Follas novas: traidor, sin fondo, bravo, bravío, tormentoso*, mentres que as ondas mariñas aparecen como *feras, xordas*, etc.^[16]. En Rosalía o mar, que afoga mariñeiros, que afasta emigrantes, que non ten varandas para namorados, esperta aquela catuliana sensación de *odi et amo*, que a poeta non disimula nunca. En Luz Pozo Garza o mar, tema monográfico do libro, publicado en castelán no ano 1962 *Cita en el viento*, que é unha rosa (“Destino”), que clama a súa chamada (“La entrega”), que é un libro eterno (“Escuela del marinero”), que está repleto de vida (“Oculta noticia”), ao que ir é amor, porque as súas noites son as máis puras que fixo o Señor (“Noche del marinero”), etc., fai esquecer todo canto de negativo arrodea ao mar, ás súas xentes, ás súas experiencias non sempre positivas, fica desdramatizado por unha visión lírica sorprendentemente positiva. Isto compróbase moi ben, por exemplo, nos tres poemas que forman en *Cita en el viento* o apartado “Tres hombres bajo el mar”, que nos levan ao mundo de esforzo, loita, desgracia e morte que é tan normal na vida mariñeira; os propios títulos non deixan lugar a dúbida, “Primavera en el mar para un muchacho ahogado”, “La muerte del grumete”, “El marinero ahogado”; sen embargo, o amor de Luz ao mar desculpa, desdramatiza, perdoa, e o último dos tres poemas, que podía servir para facer unha peza de dor e patetismo esaxerados, dá lugar a esta fermosa visión dun mariñeiro morto doce, que segue a navegar ingrátido, mentres dorme xa para sempre nun xardín, ileso:

No ano 1976 aparece o poemario bilingüe *ultimas palabras // verbas derradeiras*, unha das obras menos coñecidas de Luz Pozo Garza, malia ser unha das máis interesantes na súa experiencia vital por responder a unha etapa de fonda crise, que Teresa Seara calificou axeitadamente de “desolación apocalíptica”^[17], e que nós analizamos por miúdo^[18]. A proximidade dunha morte simbólica que vai avanzando cara á poeta, fai xurdir nun dos momentos máis intensos da obra, na resignación de acoller esa morte que xa nin asusta por agardada, ou mesmo esperada, unha vez

[15] Cf. Pociña (1985), pp. 411-431.

[16] Pociña (1985), p. 422.

[17] Seara (2011?).

[18] López – Pociña (2014), pp. 153-174.

máis, a pegada profunda da sombra do poema de Rosalía, no sorprendente poema “compañía / a compañía”:

<i>sé</i>	<i>ben sei</i>
<i>que estás</i>	<i>que está[s]</i>
<i>á miña beira</i>	<i>a mi lado</i>
<i>te presiento</i>	<i>presíntote</i>
<i>sombra que non me asombras</i>	<i>sombra que no me asusta</i>
<i>xunto a la tibia</i>	<i>xunto á morna</i>
<i>almohada</i>	<i>almofada</i>
<i>adormecida</i>	<i>adormecendo</i>
<i>abro los ojos</i>	<i>abro os ollos</i>
<i>nada</i>	<i>e ren</i>
<i>pero tú</i>	<i>mais ti</i>
<i>estás aquí</i>	<i>ficas eiquí</i>
<i>mi buena amiga</i>	<i>ouh miña amiga</i>
<i>puedes besarme</i>	<i>podes bicarme</i>
<i>en la mejilla</i>	<i>na meixela</i>
<i>soy</i>	<i>sonche</i>
<i>igual que una niña [...]</i>	<i>coma unha nena</i>

Un interesantísimo comentario sobre a herdanza rosaliana na poesía de Luz, baseado na lectura do poema “Chuvia” de *últimas palabras / verbas derradeiras*, áchase na escritora catalana Teresa Pàmies, no fermoso libro *Rosalía no hi era*, publicado en 1982^[19]. Despois dunha viaxe por Galiza á procura de Rosalía, sen conseguir atopala, Pàmies descobre a súa fonda pegada na poesía de Pimentel, na de Pura Vázquez e na de Luz Pozo Garza; mais é a poesía de Luz a que produce unha máis sentida impresión en Teresa Pàmies, que traduce ao catalán o longo poema “Chuvia”, con comentarios que paga a pena lembrar na súa visión completa e na versión catalana do poema^[20]:

4.

No ano 1981 publícase unha das obras fundamentais de Luz Pozo Garza, que representa a súa dedicación definitiva, cunha soa excepción, á poesía escrita en galego:

[19] Pàmies, Teresa (1982).

[20] Pàmies, Teresa (1996), pp. 191-194.

falamos do poemario *Concerto de outono*^[21]. Nun artigo como este noso, dedicado ao rosalianismo de Luz, esta obra ten un significado moi importante, pois aparece dividido pola poeta en seis partes, perfectamente conxuntadas, das que a terceira leva por título e por contido “Verbas a Rosalía”^[22], dispostas en seis poemas: “Hai unha voz”, “Benzoada”, “Biografía”, “Cantiga funeral de Padrón”, “Bébeda”, “Preguntas a Rosalía”.

O conxunto dos poemas da parte rosaliana resulta fundamental para comprender a evolución da poética de Luz, coincidente cun cambio esencial na súa vida, debido ao seu casamento con Eduardo Moreiras no ano 1980. Precisamente é Moreiras, tan unido a toda a obra literaria de Luz desde a súa primeira obra, *Ánfora*, quen prologará *Concerto de outono*, cun magnífico “Limiar”^[23] que ha ser para sempre a máis axustada das eséxeses desta obra. Por eso, o mellor achegamento ao sentido do rosalianismo nos seis poemas que forman “Verbas a Rosalía” áchase nas palabras que lles dedica Moreiras:

Na mística de *Concerto de outono*, os poemas adicados a Rosalía son coma unha asunción. A figura de Rosalía, excelsa e mitificada, xurde no ceo luminoso da poesía sobor da noite negra que esmaga e axionlla Galicia.

Mas, ista invocación de Rosalía que sube, idealizada, aos espazos celestes con seu corpo terrenal, non dá quietude nin acalma. Desacouga. A Rosalía que Luz antresoña leva en sí mesma o arcano, as respostas do laberinto, o misterio,. Despois de cen anos aínda non é doado resolver o problema esencial do noso ser galego. Luz identifícase con Rosalía, non nas bágoas, sinon na denuncia que ise ser ideal exquisito soupo expresar na queixa do seu destino persoal coma símbolo da dor de existir de todo un pobo.

Os poemas teñen a tensión dialéctica saudade-identificación coa Nai, pois Rosalía -“sete letras de laio”- representa exactamente a polarización da saudade e a garimosa sublimación da maternidade. -“Ti, Rosalía, fuches muller e nai de tódalas criaturas”-. Muller e nai: ísta é a ascensión idealizada de Rosalía no ceo da espiritualidade galega. Hai, pois, no sentimento saudoso de Luz, arelanza e dor pola figura sofrinte, ferida, de Rosalía, e tamén inqueda e anguria polo porvir deste país de encrucillada, sempre co destino a cara e cruz dos camiños descoñecidos que, aínda hoxe, ninguén sabe pra onde van. Saudade “dunha fala ferida”, das aldeas pechadas, da desintegración da nosa identidade.

Identifícase coa saudade rosaliana porque, pra Luz Pozo Garza, a saudade está nas súas raiceiras galegas. “Si ollas na miña alma / ollas tamén Galicia”. O amor a

[21] Castro (1981).

[22] Castro (1991), pp. 49-61.

[23] Castro (1991), pp. 5-15, Moreiras (1991), pp. 5-15..

Galicia, en Luz, está fortemente tinguido de inqueda e desacougo. Un sentimento fondo e complexo de galegitude crítica, de amor lúcido polo ser galego, a leva a identificarse coa figura humana de Rosalía, que ela ve, igoal que Luis Pimentel, coma arquetipo inquedante do noso inconsciente colectivo. Arquetipo da Nai que, coma di Jung, non é un valor negativo sinon un dos máis outos valores do espírito.

Rosalía - Nai, Galicia crucificada-, son acercamentos de Luz Pozo a isa figura romántica, de tráxico destino íntimo que, na súa ascensión e sublimación, enche de poesía o espírito galego. Luz Pozo Garza recolle nas súas maus o cálce rosalián cheo de dor e, no poema, pregunta á Nai cal vai sere o noso destino. Terrificante, na súa dinámica da realización do ser individual coma pobo, é sin dúbida, enfrontarse coa sibila tráxica e inquerirlle, fitándoa nos ollos:

*“Qué sorte
norte
morte
nos agarda?”*

Esta presenza de Rosalía vai facerse constante nas coleccións seguintes da creación poética de Luz Pozo Garza. Cando publica o *Códice Calixtino*, a súa obra de máis difusión, considerada moitas veces como a mellor de todas, Luz recoñece ese rosalianismo que vai implícito na súa propia escrita poética, sobre todo cando entra en temas de importancia vital, sexan de luz ou de sombra. Un pouco máis adiante falaremos dos seus dous grandes libros completamente rosalianos, *Vida secreta de Rosalía* (1996) e *Diálogos con Rosalía* (1997). En *Códice Calixtino*, no ámbito da parte central, que denomina “idea dunha cidade escura”, Luz volve directamente á lembranza da gran precursora no poema “Falando a Rosalía”^[24], coa aberta alusión aos negros momentos da fin da vida de Rosalía na casa da Matanza, querendo contemplar o imposible mar:

*Sábese que pediras
no corredor do pazo onde cercan as sombras
que abran as fiestras:
¡Ai mares imposibles reclinados na alma!
E a palabra truncada que aínda non foi dita
pero que pecha os labios
ten resonancias límpidas
falando a Rosalía (p. 120).*

[24] Pozo Garza (1991), 119-121.

5.

Deixando sen comentarios moitas referencias a Rosalía na escrita en verso e en prosa, de Luz Pozo Garza, pois serían precisas moitas páxinas para incluílas neste traballo, pasamos aos seus dous libros completamente rosalianos de 1996. Se non fose porque, como imos vendo, practicamente toda a vida poética de Luz Pozo Garza está atravesada e sementada pola presenza constante de poesías, de pensamentos, de reflexións, inspiradas por Rosalía, poderíamos chamarlle ao ano 1996 *annus Rosalianus* da nosa poeta. Nesa data, en efecto, editáanse dous libros que levan o nome de Rosalía de Castro na portada: son os titulados *Vida secreta de Rosalía*^[25], e algo despois *Diálogos con Rosalía*^[26]. Malia que boa parte da xestación, e dende logo a disposición das dúas obras ten lugar en 1996, sabemos de certo que por orde cronolóxica sae primeiro *Vida secreta*, obra de importante difusión, e meses despois *Diálogos*, que conforme á súa natureza de Discurso de ingreso na Real Academia Galega, tivo unha difusión e unha recepción moito máis restrinxida.

Trátase de dous libros moi semellantes e moi diferentes ao mesmo tempo. *Vida secreta de Rosalía* é unha colección de trinta e catro poemas que, en certo modo, ven sendo unha biografía poética de Rosalía, pois o seu contido constante refírese a aspectos da súa vida e da súa obra, interpretados poeticamente pola que sen dúbida é a súa meirande herdeira na historia de literatura galega, Luz Pozo Garza. En efecto, como explicaba hai anos Kathleen March, no seu relatorio no Congreso conmemorativo do centenario da morte de Rosalía^[27], nos tempos da posguerra española aparece unha xeira importante de poetas galegas “nas que Rosalía funciona como referencia estética, ideolóxica e de autodefinición” (p. 451); recorda March os nomes de Pura Vázquez, Xohana Torres, María do Carme Kruckenberg, Ánxeles Penas, Xaquina Trillo e, dende logo, Luz Pozo Garza. No caso da poeta de Ribadeo ese rosalianismo comeza xa a plasmarse por escrito en 1971, e atopa a súa manifestación máis importante en *Vida secreta de Rosalía*. En cambio *Diálogos con Rosalía* é unha obra dun xénero absolutamente novidoso: malia tratarse do Discurso académico pronunciado pola autora na súa recepción pública na Real Academia Galega (o 29 de novembro de 1996), non é o típico discurso de tema histórico-literario sobre a vida e a obra de Rosalía, nin é un conxunto de composicións poéticas sobre a gran poeta, como o que achamos en *Vida secreta*, senón un conxunto das dúas cousas, é dicir, uns “diálogos” con Rosalía, en prosa poética e en verso, repasando aspectos da vida, da obra, do pensamento da meirande escritora, e confrontando os poemas que

[25] Pozo Garza (1996, 1).

[26] Pozo Garza (1996, 2)

[27] March (1986), pp. 283-292.

lle suxiren a Luz con outros poemas, galegos e casteláns, orixinais da propia Rosalía. O conxunto resulta ser, ao noso ver, unha fermosa obra, en prosa (subliñamos outra vez que absolutamente poética) e en verso.

Cando se publicou *Vida secreta de Rosalía*, saudamos a obra nunha importante revista literaria sinalando que “sería posible xa facer unha historia do que a grande poeta de Santiago leva significado, dende hai moitos anos, na poética de Luz Pozo Garza”^[28]. Diciamos alí que, se a nosa información non ten lagoas, a primeira vez que Rosalía de Castro se converte en tema central de inspiración de versos de Luz foi no ano 1971, en concreto na prestixiosa revista *Grial*^[29], onde aparecen cinco composicións, baixo a denominación común de “Poemas en cinco lembranzas pra Rosalía”, con cadanseu título particular: “Hai unha voz”, “Benzoada”, “Biografía”, “Orelas da soedade”, “Cantiga funeral en Padrón”. Xa naquela ocasión Luz, que aínda non publicara esa obra tan representativa na súa evolución literaria que ía ser *últimas palabras / verbas derradeiras* (1976) alcanza uns sorprendentes niveis de perfección formal unidos a unha inmensurable forza lírica e emotiva, con poemas como o que cerra o conxunto:

*Campanas de Bastabales,
tocade por Rosalía.
Tocade.*

*Xa non chove mihudiño.
Xa non choven orballadas.
Choven negras soedades.
Chorade por Rosalía.
Chorade.*

*que vai de door ferida.
Por un agoiro de mágoas.
Sen arrimo. Sen adaxe.
Soade.*

*Xa non madurece o millo
pola beira de Lestrove.
Hai feridas sen idade.
Chorade.*

[28] Pociñá (1997), p. 251-254.

[29] Pozo Garza (1971), pp. 470-473.

*Que vai unha sombra negra
pola banda de Laiño
chamando por Rosalía.
Tocade.*

*Velahí vai a negra sombra
no cementerio de Adina.
Asombrando a Rosalía.
Rezade.*

Todos estes poemas, agás o titulado “Orelas de soedade”, xunto con dous novos, titulados “Bébeda” e “Preguntas a Rosalía”, como xa vimos, apareceran agrupados baixo o nome de “Verbas a Rosalía” en 1981, no poemario *Concerto de outono*^[30].

Poucos anos despois, con motivo de conmemorarse o centenario do pasamento de Rosalía, Xesús Alonso Montero publica unha *Coroa poética para Rosalía de Castro* (1985)^[31], na que inclúe dous poemas de Luz Pozo Garza: o número 66 da escolma é “Hai unha voz”, o poema xa publicado en *Grial* e en *Concerto de outono*; como novidade é, en cambio, o longo poema 67, “Falando a Rosalía”^[32], que iría formar parte ao ano seguinte do poemario *Códice Calixtino* (1986)^[33], coa dedicatoria engadida *Á miña filla Luz*; o mesmo poema será comentado e reproducido nos comezos de *Diálogos con Rosalía* (pp. 19-25).

Pero non é iso só: tamén na outra compoñente fundamental da escrita de Luz, isto é, a da investigación e crítica literaria, o tema de Rosalía ocupa un posto de importancia, como teremos ocasión de ver máis adiante, con traballos dedicados á eséxese da “Negra sombra”, como o publicado pola revista *Nordés* en 1975, da que era entón subdirectora ela e director Tomás Barros, precisamente nun número dedicado a Rosalía^[34], ou o que apareceu anos despois na revista *Grial* (1987)^[35]. Precisamente esa preocupación pola “sombra” de Rosalía, sempre viva en Luz, maniféstase con insistencia nas dúas obras de 1995: en concreto, en *Diálogos con Rosalía* hai un capítulo central titulado “Negra sombra”: Luz recorda nel ideas que xa expresara no artigo de *Grial*, e recorda os poemas “Cando penso que te fuches” e “¡Mar!, cas túas augas

[30] Pozo Garza (1981), pp. 51-61.

[31] Alonso Montero (1985).

[32] Alonso Montero (1985), 136-138.

[33] Pozo Garza, (1986), pp. 55-56.

[34] Pozo Garza (1975), pp. 25-26.

[35] Pozo Garza (1987), pp. 469-472.

sin fondo”, de *Follas novas*, e, na súa visión de Rosalía asombrada, sobresaltada, en desacougo perpetuo, fai a súa propia interpretación poética no poema “O asombro dunha sombra”, que coloca ao final do capítulo (pp. 74-75), pero que xa saíra meses antes en *Vida secreta de Rosalía* (p. 29):

*O asombro dunha sombra que fuxía
e tornaba no silencio dos pazos
onde se escribe a morte coma un eco*

*Sabemos que vivías vocación de saudade
no espacio miseirento onde se apaña o liño
E na vila enloitada por longos sobresaltos
te mostrabas no manto da limpa fidalguía
mesmo ó final da fátula dos tempos*

*Sábese que exercías a fala dos humildes
e sentabas nas pedras a parolar cos nenos
Pero había un augurio de existencias suicidas
cando pasan as aves desleigadas polas Torres de Oeste
na estación dos naufraxios
e non sabemos o que queda da alma e o que fuxe*

*Unha premonición coma unha negra sombra
longa coma un sudario
tornaba sen acougo mentres cerrabas os postigos*

*Semellaba fuxir
pero tornaba dos espacios teimosos da conciencia
no murmullo do río que pasa coma a vida
ou na estrela que labra o seu destino
ou na aurora infinita
que lustra o desacougo dos espellos
Ou na noite sonámbula onde se escribe a morte*

Esta inquietude pola sempre enigmática e sempre controvertida “sombra” rosaliana prolóngase en certo modo na vida de Luz, pero a poeta faina presente na súa nenez, como pode verse en moitos dos sete poemas da última parte de *Vida secreta de Rosalía*, á que lle pon o título “O que acorda de nós”, e na que lembra tantos momentos dos seus anos de meniña, cando ... *escoitaba na noite o fluír do silencio / nas paredes nas tempas / e no medo das sombras*. É aí precisamente onde

achamos o poema “Procurabas as sombras”, no que non sabemos con certitude (nin queremos sabelo, pois sería unha pena!) se o suxeito de *procurabas* é “ti, Rosalía”, ou “ti, a meniña Luz”:

*Procurabas as sombras
nunha noite que endexamais remata
a escuridade que aniquila a visión
e adormece a conciencia
mesmo esquencida da primeira rosa*

*E buscabas as tebras vagarosas e fondas
no corazón que se declara en rebeldía
Todo semellaba conspirar pola noite
para tramar o pacto do silencio
Mesmo a folla asasina
pode ferir se cadra na lisura dos soños
a conciencia que vela
E unha racha de neve
pode bater acaso
coa persuasión da propia identidade*

*Aquela rosa da divina idade
quedou inmersa en lágrimas e sombras*

O libro *Vida secreta de Rosalía* ofrece un conxunto de trinta e catro poemas, precedidos por dous poemas de tema rosaliano de Luís Pimentel e de Federico García Lorca, e artellados nos seguintes apartados: “A fábula da vida”, “Xardín do pazo”, “En San Domingos de Bonaval”, “Mar insumiso”, “O nome da rosa” e “O que acorda de nós”. Trázase ao longo deles unha auténtica “vida secreta” da poeta de Santiago, que ven ser, como xa dixemos, unha maneira de sentila, de interpretala, de converter a súa vida e a súa obra en tema poético. Había xa antes libros de versos que tiñan un certo parecido con este, no sentido de estar dedicados por completo a Rosalía: de 1954, publicado por Edicións Galicia de Bos Aires, era o *Libro de canciones para Rosalía de Castro* do arxentino González Carbalho^[36]; de 1985, o poemario de Helena Villar Janeiro *Rosalía no espello*^[37]. Sen embargo, esta é a primeira vez na que realmente a interpretación da vida e da escrita de Rosalía son en si mesmas o obxecto directo de interpretación poética.

[36] Carbalho (1954); cf. López – Pociña (1991), pp. 198-200).

[37] Villar Janeiro (1985), cf. López – Pociña (1993), pp. 217-218.

A obra resulta un tesouro dende moitas perspectivas, que van dende a continua lembranza intertextual de Rosalía, do constante manexo dun pouso literario que remonta ás poesías clásicas de Grecia e Roma e chega ás máis recentes de todo tempo e lugar, ata a mestría poética de autora, que nesta obra amosa un grado de perfección xa difícil de superar, mesmo tendo presente que non será aínda a última mostra da súa continua evolución poética, nin moito menos. Boa demostración da conciencia de Luz Pozo Garza de que toda creación literaria é a continuación dunha historia interrompida que non pode deixar de ollar para atrás e para adiante, áchase no comezo do libro, con dúas pezas xa clásicas do rosalianismo poético, “A Rosalía de Castro” de Luís Pimentel (en Luz, na versión castelá), e “Canzón de cuna pra Rosalía Castro, morta” de Federico García Lorca; na páxina que media entre ambos poemas, nove curtos fragmentos, con versos referentes a “sombras”, de Hölderlin, R. M. Rilke, Álvaro Cunqueiro, Miguel G. Garcés e Eduardo Moreiras. Ven de seguido, illado dentro dun apartado exclusivo, o poema “Unha camelia agora”, homenaxe da poeta dos nosos tempos á poeta de sempre.

Entramos deste xeito no corpo normal do poemario, que está artellado como unha vida de Rosalía, pero non como unha biografía, pois estamos agora ante a Luz poeta, non a Luz investigadora da literatura, dous aspectos que ela sabe diferenciar moi ben. Temos, por exemplo, un poema primeiro que comeza lembrando con exactitude o bautizo da grande escritora:

INSCRIPCIÓN DA MENIÑA ROSALÍA
ás dúas da mañá do 24 de febreiro
no hospital real de Santiago de Compostela

Pero dito esto, xa todo será a expresión poética de como interpreta Luz Pozo Garza que tivo que ser aquela noite, toda chuvia, cousa frecuente dabondo en Compostela, pero cunha chuvia descrita cunha sensibilidade absolutamente fóra do común:

Eran as horas clandestinas dun madrugado
desconcerto
Iban medrando sombras mestas
Iba quedando un rastro escuro
e unha conciencia dividida

E chovía. Chovía

Chovía en desamparo
Chovía en desespero
Chovía sucesivo en Compostela
Chovía mesmo cómplice do pranto

E da chuvia pasa a poeta a esa noite de Santiago, tan igual coma calquera outra noite dun febreiro compostelán de calquera ano, e tan diferente de todas as noites anteriores e de todas as noites por vir. É a noite da inscrición bautismal de Rosalía, e soamente unha grande poeta pode vela deste modo, como sen dúbida tivo que ser na realidade:

*As camelias morrían dunha dor cenital na Ferradura
Por lousas e vitrales
chovia desleigado coma tedio
Mesmo na escalinata onde se labra a noite
Onde se pule o tempo coma a prata*

*Chovia prematuro nunha memoria lúcida
que escribía o teu nome nas pedras desveladas*

Luz Pozo Garza expresa unha e outra vez os sentimentos que vive cando lembra a Rosalía simplemente por pronunciar o nome da Rosa, nun dos máis fermosos poemas desta colección, que pouco despois foi elixido para o Epílogo do Discurso de recepción de Luz Pozo Garza na Real Academia Galega^[38], e que a poeta tivo a bondade impagable de dedicarnos á autora e ao autor deste artigo:

*DIGO O NOME DA ROSA
e revélase a vida
aspiro a luz
e fíreme a saudade*

*Evócote
e achégase á memoria
unha presenza murcha
Unha imaxe curvada
Un corpo metafísico*

*Se te penso
achégaseme á alma
no delirio inclemente
Unha penumbra mesta
Unha conciencia exánime [...] (p. 55).*

No ano 2012 publicase en Tokío a tradución completa de *Vida secreta de Rosalía* feita polo poeta xaponés Shozo Nakanishi. Consiste nun sinxelo volume, moi

[38] Cf. Pozo Garza (1996, 2), pp. 129-130.

ben editado, que leva o número 12 dunha colección titulada en inglés *Contemporary World Poetry*, na que a poeta galega acompaña co seu poemario rosaliano outras obras dos máis insignes poetas universais de hoxe en día.

O libro, totalmente escrito en xaponés, leva unha foto actual de Luz na biblioteca da súa casa da Coruña, feita polo propio Nakanishi. A tradución, nas páxinas 5-106, segue con absoluta puntualidade o orixinal galego, contendo todas as citas abundantes, as numerosas dedicatorias, etc., de modo que, mesmo sen coñecer o sistema gráfico do xaponés, como é o noso caso, unha persoa pode perfectamente localizar cada verso do orixinal na súa versión nipona. Varios poemas levan algunhas (poucas) notas explicativas. É curioso comprobar que o traductor, seducido polo poema “Anxos con patíns brancos na Praza de O Grove”, do libro *Prometo a flor de loto*, engádeo despois de *Vida secreta de Rosalía*, dando a versión galega orixinal, unha tradución ao castelán, e a tradución ao xaponés (pp. 24-129). Non falta unha introdución á poeta, e mesmo unha síntese bibliográfica das súas obras, nas pp. 155-157.

No noso descoñecemento da lingua xaponesa non podemos opinar sobre a bondade desta versión, que de todas as maneiras agradecemos fondamente ao señor Shozo Nakanishi, que tivo a impagable xenerosidade de nos enviar dous exemplares da Luz “xaponesa”.

6.

No ano 2002 aparece unha obra de Luz Pozo Garza completamente distinta de todas as precedentes, *Medea en Corinto*, un poema lírico, en forma dialogada, escrito en 574 versos, en lingua galega. A súa primeira edición atópase nas páxinas 1177-1227 do libro *Medeas. Versiones de un mito desde Grecia hasta hoy*^[39], obra coa que está estreitamente relacionada a súa xestación e composición. En efecto, como xa contamos máis veces, á petición de Aurora López e Andrés Pociña, coordinadores da colectanea *Medeas...*, para que colaborase co importante número de autores e autoras desta gran colección de estudos sobre a heroína tráxica, contándonos poeticamente a súa visión de Medea, a ilustre escritora respondeu con este poema inmenso, que, non moito despois da súa difusión, tamén en edición independente, co texto orixinal e con tradución ao castelán, foi considerado por parte da crítica especializada unha das obras fundamentais da autora.

[39] López - Pociña (2002), pp. 1177-1227; leva unha breve introdución, así como unha versión española enfrontada, realizadas por Aurora López e Andrés Pociña. Ao coidado de ambos correu tamén a publicación, un ano despois, nun volume independente en Ourense, Editorial Linteo, 2003.

Composta na segunda metade do ano 2002, *Medea en Corinto* é, por riba de odo, unha mostra espléndida de como un mito clásico, unha e mil veces reelaborado dende os mundos grego e latino ata o noso, irrompe no Terceiro milenio como importante e fermosa testemuña do carácter imperecedeiro da cultura clásica de Grecia e de Roma, da que Luz era magnífica coñecedora e admiradora.

Esta nova Medea amosa, ademais doutras moitas orixinalidades, unha importante nota totalmente nova, nunha vista nas moi numerosas Medeas anteriores a ela: estamos a falar do seu rosalianismo. A Medea de Luz Pozo Garza parafrasea os famosos primeiros catro versos, programáticos, de *Follas novas* de Rosalía de Castro^[40], que tamén se autopresenta como distinta das mulleres tradicionais:

*Eu non son daquelas
que cantan as flores e as pombas, xa o sei* (vv. 176-177).

E deste xeito únense dúas mulleres moi diferentes, a escritora Rosalía de Castro e a mítica Medea, por acción doutra muller, Luz Pozo Garza, mediante un sorprendente tecido intertextual:

A min mátame a sede. A min fáltame o aire (v. 178),

verso que nos leva unha vez máis a Rosalía, en concreto neste caso ao poema 13 do mesmo libro^[41].

Pero non remata aquí o hipotexto rosaliano, pois a continuación será unha das pezas mestras e máis coñecidas da escritora galega, o poema “Unha vez tiver un cravo / cravado no corazón...”^[42], emulado por Antonio Machado en “Yo voy soñando caminos”, o que inspirará a Luz Pozo Garza unha Medea aflixida por un cravo que non logra arrincar dela:

[40] D’aquelas que cantan as pombas y as froes
Todos din que teñen alma de muller;
Pois eu que n’as canto, Virxe d’a Paloma,
¡Ay!, ¿de qué a terei? (ed. de A. Pociña y A. López, p. 31).

[41] Ed. cit., p. 43:
Xa nin rencor nin desprezo,
Xa nin temor de mudanzas,
Tan só unha sede... unha sede
D’un non sei qué, que me mata.
Rios d’a vida ¿onde estades?
¡Aire!, qu’ó aire me falta.

[42] Cf. *Follas novas*, ed. cit., p. 40.

*Levo un cravo moi fondo de amor e de paixón
Nin o podo arrincar, que arrincaría a alma
Que arrincaría o ser. Que arrincaría a vida e a materia* (vv. 179-181)^[43].

A intertextualidade aínda non remata aquí, porque Medea volve a reafirmar a imaxe da súa personalidade utilizando outra vez as palabras iniciais de *Follas novas*, nestes versos de sorprendente forza:

*Que eu non son daquelas que cantan as flores e as pombas
Das que se resignan ante o desamor.
E rezan e consumen bágoas sobre a almofada.
¡Non! ¡Eu son Medea!* (vv. 187-190).

Medea, que cobrou forza facendo súas as palabras de Rosalía, termina a súa autodefinición recorrendo ao hipotexto senecano, no que Medea primeiro anúnciase (*Medea ... fiam*, v. 171), e, unha vez realizados os seus propósitos, declárase realizada tamén ela (*Medea nunc sum*, v. 910).

Medea en Corinto é unha muller cuxa nai poética é galega. Esta Medea fala con versos e con sentimentos de Rosalía de Castro, ama as paisaxes galegas, soña con un distante e soñado mar azul das illas Cíes, tece con fíos de ouro do Sil.

7.

O rosalianismo de Luz Pozo Garza non queda reducido a esta abundante influencia e presenza, de aspectos tan variables, que fomos vendo ao longo deste artigo, de forma esencialmente cronolóxica. Sabido é que, aparte da escrita poética, Luz publicou numerosos e importantes estudos filolóxicos, especialmente sobre literatura galega^[44], Tamén neste aspecto a devoción, a paixón, o rosalianismo da escritora de Ribadeo nos deixou algunhas mostras dedicadas a poemas de Rosalía, que imos comentar.

De 1975 é o artigo “La antítesis en la negra sombra”, *Nordés* 2-3 (1975) 46-50. Na súa segunda saída a Revista *Nordés* (con Tomás Barros como Director e Luz Pozo Garza como “Subdirector”, dito deste modo), rende homenaxe a Rosalía de Castro, cunha serie de artigos maiormente dedicados á sempre controvertida “Negra sombra”, case todos de breve extensión. No escrito por Luz, despois de sinalar que

[43] Do mesmo modo que no poema de Rosalía o arrincar o cravo non ofrece solución algunha, tamén o Coro advirte a Medea da imposibilidade de solución:
De arrincares o cravo, Medea, saíría o teu ígneo fundamento... (v. 191).

[44] López – Pociña (2014), pp. 433-484.

“La *NEGRA SOMBRA rosaliana* es, por su misterio y por la impenetrabilidad de su simbología, una de las piezas poéticas más atractivas para el crítico –y también una de las más populares- de toda la poesía peninsular contemporánea” (p. 46) achamos unha análise do poema, que principia cun estudo semántico de *sombra* e *asombrar*, verba esta dunha polisemia máis ampla en galego que en castelán. A simboloxía da “negra sombra” é difícil, ou mesmo imposible, de desvelar: “*Se diría que el poeta juega con nuestra curiosidad de lector, dándonos pistas, como en las adivinanzas, pero reservándose la solución*” (p. 48). Lembra Pozo Garza as diversas hipóteses de García Martí, García Sabell, Rof Carballo, Carballo Calero, Mayoral, Machado da Rosa, Gamallo Fierros, Varela..., recorrido que remata con esta confesión: “*Me inclino, también, a creer que la Negra sombra simboliza vivencias dolorosas obsesivas de un amor frustrado, intoleradas en la raíz íntima del ser, como un maleficio contra el que es inútil luchar*” (p. 49).

A construción do poema establécese arredor da antítese TÚ (Sombra) / YO (poeta), e na súa polaridade radica boa parte da súa beleza, segundo este comentario da autora.

De 1987 é o artigo/“Negra Sombra’: Análise dunha obsesión”, *Grial* 98 (1987) 469-472. Trátase dunha nova achega de Luz Pozo Garza á mil veces analizada “Negra sombra” de Rosalía, mais sen intención de obstinarse, como tantas outras veces se ten feito, polo descubrimento de en que consiste ou a que ou a quen fai alusión a sombra en cuestión. Recordamos Luz Pozo Garza a afirmación de Domingo García-Sabell de que “A Negra Sombra poderá interpretala cada quen como lle pete. E iso fala a favor da xenialidade da poeta”; en consecuencia, ela estudia a negra sombra como reflexo dunha obsesión, unha “vivencia obsesiva”, arredor da que xiran os dezasete versos do poema rosalián, mantendo ese misterio que dá lugar a explicacións diversas: “Neste misterio que Rosalía soubo agachar na *Negra Sombra*, e que cadaquén interpreta coa súa particular visión, reside indudablemente unha grande parte do seu feitizo” (p. 472).

En 2000 publícase o artigo “Tecín soia a miña tea”, *Revista de Estudios Rosalianos* 1 (2000) 99-105. Nuns encontros rosalianos celebrados na Facultade de Filoloxía de Santiago de Compostela o 3 de maio de 2000, comentaron os poemas de Rosalía “Castellanos de Castilla”, de *Cantares gallegos*, Margarita Ledo Andiñón e Xavier Rodríguez Baixeras, e “Tecín soia a miña tea”, de *Follas novas*, Luz Pozo Garza e Dolores Vilavedra. Na *Revista de Estudios Rosalianos* publícanse os textos das súas intervencións.

Luz Pozo Garza presenta un moi sentido comentario do poema, que personifica nunha muller o tema da emigración, reincidente e relevante na obra de Rosalía, e neste caso considerado non dende a perspectiva dos que se marchan, senón dende a da soidade e o abandono dos que se quedan. Como apunta de forma moi atinada Pozo Garza, a poeta eterna desenvolve o tema en só 22 versos octosílabos (romance)

“desde unha actitude de soidade asumida por un eu que, por unha banda, semella deixar en latencia ó suxeto primeiro -autora- e por outra banda, semella identificarse con ela” (p.99). Deste modo, vai degraendo o seu comentario dos versos, á luz das bases programáticas presentadas pola propia Rosalía nas “Dúas palabras da autora” que, a continuación do “Prólogo” debido a Emilio Castelar, servían de pórtico ao conxunto de *Follas novas*. Lembremos, en fin, as fermosas palabras coas que conclúe o seu estudo a nosa eximia poeta e rosalianista: *“Estamos, pois, nunha orixinal alianza entre realidade e mito porque está, xa que logo, a autora inmersa nesa cosmovisión que sitúa nun plano de igualdade e parentesco, -como en tantos poetas: Lorca, por exemplo- a materia e o espírito con virtualidade universalmente conciliadora. E parece que os poetas están no certo segundo a ciencia actual. ¿Non dixo Carl Sagan que todos somos polvo de estrelas? ¿E Francis Thompson, que non podes arrincar unha flor sen perturbar o universo?”* (p. 104)

8. Un poema rosaliano do ano 2013.

No ano 2013, a autora e o autor deste artigo rematamos o libro, xa lembrado, *Á procura da poesía. Vida e obra de Luz Pozo Garza*; a nosa poeta tiña daquela noventa e un anos, pero aínda loitaba coa publicación dos seus dous derradeiros libros de poemas galegos, *Rosa tántrica* (2016) e *Pazo de Tor* (2018, en realidade xaneiro de 2019); como escribimos entón, Luz compoñía cada día pelo menos un poema novo, “e un dos últimos é este, que acaba de mandarnos, escrito co gallo do sesquicentenario da publicación dos *Cantares Gallegos* de Rosalía, para nós, pero tamén para vós”:

Tempos menesterosos Rosalía

Para Aurora López e Andrés Pociña

Nacer naciches coas flores:
en tempos menesterosos

Semella unha profecía

O mar do Orzán está en calma
O Sar - de amor - a penas se respira
No silencio da sombra consagrada
bates coas noites frías

de obstinados reiseñores na porfía
miña amada miña amiga

Muller que en tal signo nace
 enfía o espazo inviolado
 como unha pomba ferida :
 desde o monte Xistral ata as Fisterras
 en total e absoluta perspectiva

miña amada miña amiga...

Transida de herbas moi leves
 de herbas moi finas... transida

escoitas o son da morte
 escoitas o son das rías

pasan dornas pasan almas
 pasan as aves branquísimas

e levas camelias murchas
 na propia ausencia ferida

descalza e alucinada
 te mostras en carne viva

miña amada miña amiga...

adiós ríos adiós fontes
 sobre o teu corpo sideral chovía

e chovía chovía...

desde Padrón a Santiago ibas descalza
 e chovía...

ao lonxe soa unha gaita
 que a paisaxe estremecía

 se a gaita canta ou se chora
 dínolo tí Rosalía

miña amada miña amiga...

Se choras es tí quen chora
 ti es a Rosa dos ventos fuxidía

onde se pule o misterio
onde a prata se pulía

onde se eleva a conciencia
quedou un sesgo de cinza

e onde o *Pórtico da Gloria* abre as súas portas benditas

queda unha flor vulnerada
queda unha rosa aterida

queda un fragmento de soños
queda o misterio da vida...

os finos ouros do Sil reclaman fama e cobiza

e nas estancias do Pazo
a sombra de Rosalía

tristes pianos de loito
voces de alondra ferida...

miña Sombra miña amiga...

O Sar camiña a modiño leva saudades e lilas

leva o valeiro das almas l
e a soidade radial de Rosalía...

e a paixón estremada polos fillos
e unha dolor escura e informe de invernía

Negra Sombra Negra Sombra
rosa de amor que ás veces desvaría

incendiáronche a noite
marcáronche con lume a fábula da vida

miña Sombra miña amiga...

coda

Naceras Rosalía cando as flores
na espidez ontolóxica
dunha saudade cruel radicalísima...

e aquí pervives : para ti n´ hai morte
badaladas TON... TON ... de Pura Gloria
interna sinfonía

eternamente xuntas na memoria
mares montañas ríos luz do día

salmos sagrados xestas palpitantes
un libro - o corazón- mítica historia

versos que a morte e o amor actualizan
paixón da dolor eterna
símbolos clave verbas sibilinas...

Padrón Padrón Padrón...SEMPRE EN GALICIA!

miña Sombra miña amiga ...

(Luz Pozo Garza. 15.03.13)

BIBLIOGRAFÍA

- Alonso Montero, Xesús (ed.), (1985) *Coroa poética para Rosalía de Castro*. Prólogo, escolma e notas de X. Alonso Montero, Vigo, Edicións Xerais de Galicia
- Blanco, Carmen (1998), "A figura literaria de Luz Pozo Garza. A ave da luz sabe onde está o Norte", *Moenia* 4, 331-363.
- Blanco, Carmen (2000), "La escritura matrilineal galaica: Luz Pozo Garza habla a Rosalía de Castro", en Iris M. Zavala (coord.), *Breve historia feminista de la literatura española (en lengua catalana, gallega y vasca)*, Barcelona, Anthropos, pp. 175-195.
- Blanco, Carmen (2002), *Luz Pozo Garza: a ave do norte*, Ourense, Ediciones Linteo.
- Carbalho, González (1954), *Libro de canciones para Rosalía de Castro*, Buenos Aires, Ediciones Galicia.
- Castro, Rosalía de (1992), *Poesía galega completa I. Cantares gallegos*. Ed. de Andrés Pociña e Aurora López, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco Edicións.
- García Lorca, Federico (1986), *Obras completas*. Ed. de Arturo del Hoyo, Tomo I, Madrid, Aguilar.
- Iglesia Alvariño, Aquilino (1986), *Poesía galega completa*. Ed. de Xesús Alonso Montero, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- López, Aurora (1986), "Para unha historia do rosalianismo: Rosalía en Gerald Brenan", en *Actas do Congreso internacional de estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, Tomo III, Santiago de Compostela, pp. 299-306.
- López, Aurora (1998), "Leyendo a Luz Pozo Garza. Reflexiones sobre Concerto de Outono y Prometo a flor de loto", *La Torre. Rev. de la Univ. de Puerto Rico* 3, pp. 815-838.
- López, Aurora (2004), "Una Medea en el tercer milenio: *Medea en Corinto* de Luz Pozo Garza", en F. de Martino - C. Morenilla (eds.), *El caliu de loikos*, Bari, Levante Editori, pp. 347-372.
- López, Aurora - Pociña, Andrés (1991), *Rosalía de Castro. Documentación biográfica y bibliografía crítica (1837-1990)*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, vol. II.
- López, Aurora - Pociña, Andrés (1993), *Rosalía de Castro. Documentación biográfica y bibliografía crítica (1837-1990)*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, vol. III.
- López, Aurora - Pociña, Andrés (eds.) (2002), *Medeas. Versiones de un mito desde Grecia hasta hoy*, Granada, Universidad.

- López, Aurora - Pociña, Andrés (2014), *Á procura da poesía. Vida e obra de Luz Pozo Garza*, Santiago de Compostela, Alvarellos Editora.
- López, Aurora - Luján, Teresa - Pociña, Andrés (1999), *Saloucos. Quince poetas da Terra Nai*, Vigo, Editorial Galaxia..
- March, Kathleen. (1986), “Rosalía de Castro como punto de referencia ideolóxico-literio nas escritoras galegas”, en *Actas do Congreso Internacional de estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, Santiago de Compostela, Universidade, vol. I, pp. 283-292.
- Moreiras, Eduardo (1981) “Limiar” de L. Pozo Garza, *Concerto de outono*, 1981, pp. 5-15.
- Pàmies, Teresa (1982), *Rosalía no hi era*, Barcelona, Edicions Destino.
- Pàmies, Teresa (1996), *Rosalía non estaba alí*, Tradución do catalán ao galego por Andrés José Pociña López, Sada - A Coruña, Edición do Castro.
- Pociña, Andrés (1985), “El agua en los poemas de Rosalía de Castro”, en *Estudios románicos dedicados al Prof. Andrés Soria Ortega*, Granada, Universidad, vol. II, pp. 411-431.
- Pociña, Andrés (1990), “Para unha historia do rosalianismo: Rosalía en Couceiro Freijomil”, en *Homenaje al polígrafo eumés Don Antonio Couceiro Freijomil...*, A Coruña, Deputación Provincial, pp. 77-88.
- Pociña, Andrés (1997), “Luz Pozo Garza, *Vida secreta de Rosalía*”, *Anuario de estudios literarios galegos* 1996 (1997), pp. 251-254.
- Pociña, Andrés (2007), *Tecer con palabras. Mulleres na poesía en castelán, galego e portugués*. Santiago de Compostela, Edicións Correo.
- Pociña, Andrés - López, Aurora (1996), “Ricardo Carballo Calero na historia do rosalianismo. Unh aproximación bibliográfica”, *Boletín Galego de Literatura* 15-16, 179-191.
- Pozo Garza, Luz (1971), “Poema en cinco lembranzas pra Rosalía”, *Grial* IX 34, 470-473.
- Pozo Garza, Luz (1975), “Arredor de ‘Negra sombra’”, *Nordés* 2-3, pp. 25-26.
- Pozo Garza, Luz (1981), *Concerto de outono*, Sada – A Coruña, Edición do Castro.
- Pozo Garza, Luz (1987), “‘Negra Sombra’: Análise dunha obsesión”, *Grial* 96, pp. 469-472.
- Pozo Garza, Luz (1991), *Códice Calixtino*, Ed. de Carmen Blanco, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- Pozo Garza, Luz (1996), *Vida secreta de Rosalía*, A Coruña, Edicións Espiral Maior.
- Pozo Garza, Luz (1996), *Diálogos con Rosalía*, La Coruña, Real Academia Galega.
- Seara, Teresa (2011), “A transparencia da verdade (Ecos do apocalíptico en *últimas palabras / verbas derradeiras* de Luz Pozo Garza”, inédito
- Villar Janeiro, Elena (1985), *Rosalía no espello*, Santiago de Compostela, Patronato Rosalía de Castro - Imprenta Paredes.

Publicamos este sexto número de *Follas Novas*
grazas ao patrocinio do Concello de Arteixo

Arteixo

A Matanza
15917 Padrón
+34 981 811 204

www.rosalia.gal

FUNDACIÓN
ROSALÍA DE CASTRO